

RITUELEN ROND PUBERTEIT: RITES DE PASSAGE

Harrie Leyten

Ter inleiding

De term *Rites de Passage* (in het Engels: *Rites of Passage*) is ontleend aan het gelijknamige boek van de Franse hoogleraar antropologie Arnold van Gennep uit 1908. Hij heeft de theorie ontwikkeld van de overgangsrituelen in het leven van de mens. Een voorbeeld hiervan speelt zich af rond de voordeur van een huis of kerk (of moskee, synagoge, tempel) of de ingang van een modern kantoorgebouw. Geen vreemdeling kan zonder meer naar binnen lopen. Hij zal moeten aanbellen (of kloppen, of op een andere manier zijn aanwezigheid kenbaar maken); hij moet wachten tot iemand hem vraagt wat hij komt doen (receptionist, visitekaartje afgeven) en hem binnenlaat (welkom heet). Hij zet zijn hoed af, doet zijn jas uit, doet (in sommige culturen) zijn schoenen uit, wast (in sommige culturen) zijn handen. Daarmee laat hij alles wat tot 'buiten' hoort (zoals straatvuil, vijandschap, kou en regen, het profane en wereldse) achter zich en maakt zich op om de 'veiligheid' (gezelligheid, het sacrale) binnen te stappen. De voordeur krijgt symbolische betekenis: hij markeert de overgang van buiten naar binnen, hij markeert het verschil tussen gevaar en veiligheid, tussen 'hen' en 'ons'. Vroeger werd de voordeur tijdens de bouw geheiligd door het brengen van een offer, door het sprenkelen van gewijd water, door het begraven van een muntstuk onder de dorpel. De dorpel zelf was vaak hoog, om bij overstroming het water tegen te houden. Om te voorkomen dat de bruid die voor het eerst het huis van haar bruidegom binnenging, zou struikelen over de hoge dorpel (een slecht voorteken!), droeg de bruidegom haar in zijn eigen armen over de dorpel.

Van Gennep zag in het leven van de mens vier van dergelijke cruciale overgangen: die van de geboorte, van de puberteit, het huwelijk en de dood. Iedere overgang betekende het verlaten van één levensfase om een volgende fase in te gaan. Hij onderscheidde in iedere overgang drie elementen: 1) *séparation* (scheiding): de boreling verlaat de veilige, donkere schoot van zijn moeder, een puber verlaat zijn/haar jeugd, een bruid/bruidegom verlaat de vrijheid van het ongehuwde leven, een overledene scheidt van het aardse leven. 2) *marge* (letterlijk het marginaliseren, buiten spel zetten): de boreling krijgt nog geen naam; de puber verblijft een korte of langere periode buiten de samenleving; de bruid leeft even in afzondering; de weduwe mag niet deelnemen aan het gewone menselijke verkeer. 3) *réintégration* (re-integratie): de boreling wordt ritueel opgenomen in de gemeenschap; de puber wordt als volwassene begroet na terugkeer in het dorp; de bruid en bruidegom ontvangen hun status als ouders; de overledene wordt als voorouder aanvaard; de weduwe mag hertrouwen.

Overal in Afrika bestaan *Rites de passage*. Hoewel zij in onderdelen of details van elkaar verschillen (in sommige culturen bestaat besnijdenis van zowel jongens als meisjes, in andere alleen voor een van de seksen of helemaal niet), is er in alle overgangsrituelen een algemeen patroon te onderscheiden. Het is onmogelijk om een overzicht te geven van al deze rituelen. Hier wordt een selectie gepresenteerd.

Evenals bij geboorte en dood kunnen ook bij puberteit en huwelijk de *rites de passage* zoals ontwikkeld door Van Gennep, worden onderscheiden. De periode van puberteit markeert in het leven van de mens de overgang van kind naar volwassene, van jongen naar man, van meisje naar vrouw. De periode van het huwelijk markeert de overgang van ongehuwd naar

gehuwd, van maatschappelijk ongebonden naar gebonden, van een toestand waarin het niet toegestaan was kinderen te krijgen naar een die bedoeld was om kinderen te krijgen (overigens is dat verschil tussen de ene en de andere status niet bij alle culturen even strikt). Beide perioden zijn ingrijpende overgangen, biologisch, psychologisch en maatschappelijk. Bij beide overgangen is sprake van grote risico's, zowel voor de betrokken individuen als voor de gemeenschap. Als de besnijdenis bij het ingaan van de puberteit niet goed gebeurt, kunnen er slachtoffers vallen, als de initiandus zich niet 'moedig' gedraagt en de besnijdenis niet plaats vindt, betekent het een levenslange schande voor het individu maar tegelijk het verlies van een volwassene in de gemeenschap. Het is niet mogelijk om hier een overzicht te geven van de *rites de passage* rond puberteit en huwelijk overal in Afrika. Hier wordt slechts een willekeurige selectie gegeven, die niettemin representatief is.

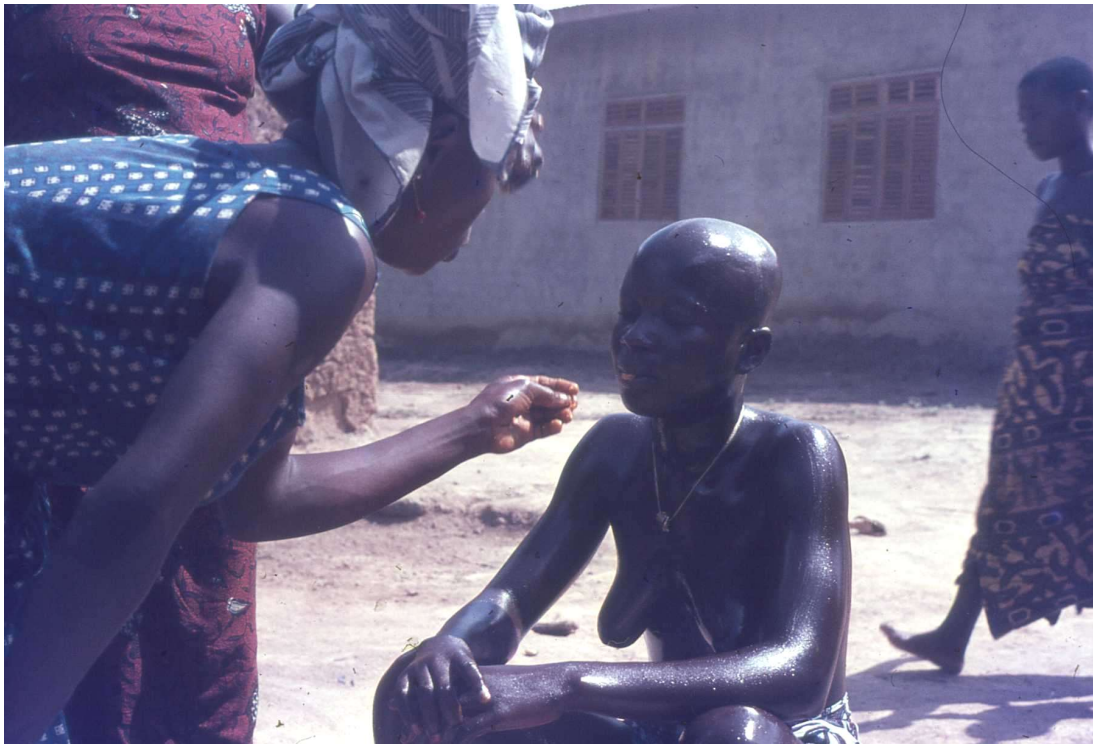
PUBERTEIT

Initiatie van meisjes

Puberteitsriten worden vaak aangeduid als initiatie: het ingaan in de volgende fase, namelijk die van de volwassenheid. In bijna alle culturen in Afrika wordt een onderscheid gemaakt tussen de biologische en maatschappelijke puberteit. Bij een meisje wordt de biologische puberteit bereikt met de eerste menstruatie. Het meisje kan vanaf dat moment zwanger worden. Bijna overal wordt het vanuit een maatschappelijk oogpunt niet verstandig geacht dat een meisje op een zo jonge leeftijd zwanger wordt. Daarom worden de *rites de passage* vaak uitgesteld tot een moment waarop haar familie van mening is dat het meisje rijp is voor het krijgen van kinderen. Bij veel volkeren bestaat de regel dat een meisje geen seks mag hebben zolang de puberteitsriten niet hebben plaats gevonden. Op deze wijze wordt gewaakt tegen een ongewenste zwangerschap. In veel culturen wordt deze zorg van volwassenen vertaald in de eis dat een meisje als maagd het huwelijk ingaat. Om deze eis kracht bij te zetten, wordt na de eerste huwelijksnacht het 'bewijs' verwacht dat het meisje inderdaad maagd was. Een extra reden om de puberteitsriten uit te stellen tot het meisje 17 of 18 jaar oud is, is (was) de regel dat op middelbare scholen, vooral internaten met een degelijke (christelijke) inslag, een studente die zwanger wordt, van school wordt (werd) verwijderd. Deze maatregel heeft tot gevolg gehad, dat meisjesstudenten stiekem gingen experimenteren met seks en in het geval van een (ongewenste) zwangerschap besloten tot een illegale abortus. Een en ander hing samen met het standpunt van de kerken met betrekking tot het gebruik van contraceptiva door ongehuwden. Besnijdenis van meisjes (clitoridectomie) is bij een aantal volkeren het belangrijkste onderdeel van de puberteitsriten, maar ook bij volkeren die deze besnijdenis niet kennen, bestaan overgangsriten, die soms ook *nubility rites* (huwbaarheidriten) worden genoemd (Sarpong). 1977)

Bij de Maasai mogen meisjes vóór het bereiken van hun puberteit (hun eerste menstruatie) seks hebben met besneden (volwassen) jongens, dat wil zeggen de krijgers. Deze gewoonte is onderdeel van een ingewikkelde maatschappelijke constructie: alleen oudere mannen mogen een huwelijk aangaan; zij mogen ook meerdere vrouwen huwen, die zij kiezen uit de besneden meisjes. Dit heeft tot gevolg dat de jongere mannen in de rang van krijgers niet mogen trouwen om geen rivalen te zijn op de huwelijksmarkt van de oudere mannen. Om deze krijgers toch de mogelijkheid te laten voor seksuele contacten, wordt het hen toegestaan om 'minnaressen' te zoeken onder de jonge, nog niet besneden meisjes. Op hun beurt is het voor deze jonge meisjes een sport om de knapste krijgers aan de haak te slaan. De nog niet besneden jongens, ook al zijn ze al tieners, trekken in deze constructie aan het kortste eind. Zij

kunnen slechts proberen om 's nachts een meisje op te zoeken. In deze situatie willen de jongens zo snel mogelijk besneden worden, om daarna als krijgers toegang te krijgen tot geoorloofde seks. Meisjes willen liever niet besneden worden, vanwege de pijn van de operatie, maar vooral omdat ze beseffen dat zij daarna hun seksuele vrijheid kwijt zijn. Zij kunnen dan niet meer zelf hun minnaars kiezen, maar moeten zich schikken in een door haar familie gearrangeerd huwelijk. (Saitoli. 1980) Wanneer een Maasai meisje zwanger wordt vóór haar besnijdenis, wordt zij onmiddellijk alsnog besneden: "Kinderen mogen geen kinderen krijgen".

Meisje krijgt hart gekookt ei in haar mond.: Sefwi, Ghana. Foto: H. Leyten 1967

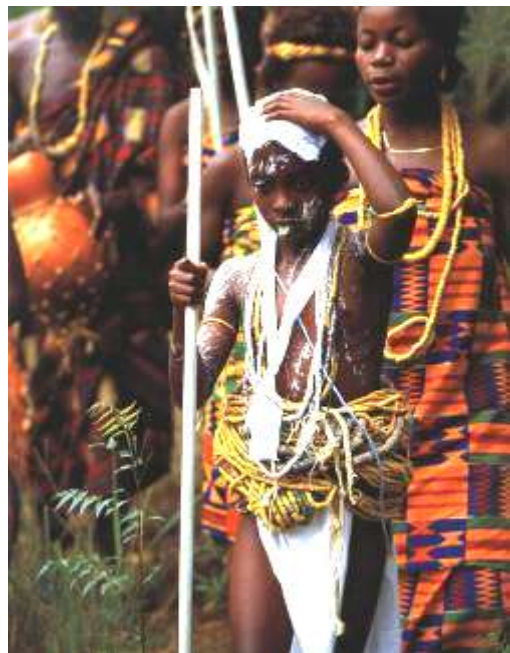
Bij de Akan-sprekende volken van Ghana en Ivoorkust (waaronder Ashanti en Fanti) bestaat geen besnijdenis van meisjes. Toch bestaan er *rites de passage*. Wanneer de familie besloten heeft dat hun dochter huwbaar is (dit kan dus enkele jaren na de eerste menstruatie zijn), worden voorbereidingen getroffen voor het heugelijke moment. Dit houdt in dat de familie voldoende voedsel verzamelt voor het feest en dat er gouden sieraden, kralensnoeren en dure omslagdoeken, zoals *kente*, aanwezig zijn (ook als deze geleend moeten worden van andere families die welvarender zijn). Op de eerste dag van de overgangsriten wordt het meisje in alle vroegte door haar moeder gebaad (nog eenmaal is zij kind), met olie ingesmeerd zodat haar gehele lichaam glanst en daarna op een ceremoniële zetel geplaatst door de oudste vrouw in haar familie. Alleen volwassenen zitten op zetels, kinderen staan of zitten op de grond. Dit moment duidt op het naderende moment, dat zij als volwassene uit deze *rites de passage* zal komen. Om haar heen zitten vrouwen uit haar familie en uit het dorp; er is muziek, er worden liederen gezongen die het meisje vertellen over haar aanstaande rol als volwassen vrouw, als echtgenote en als moeder; er wordt gedanst; kinderen spelen spelletjes. Zij ontvangt kleine giften. De oudste vrouw stopt een hard gekookt ei in haar mond, dat zij niet met haar handen

mag aanraken, maar moet kauwen zonder te kruimelen (zij zal dan later geen kinderen verliezen door vroegtijdig sterven).

Meisje (rechts) krijgt hard gekookt ei van een vriendin: Sefwi, Ghana. Foto: H.Leyten 1967

Zij zal gebukt en ruggelings tegen een vriendinnetje staan. Deze laatste reikt haar tussen de benen door een hardgekookt ei: symbolisch voor haar vruchtbaarheid. Intussen wordt een maaltijd gekookt voor alle aanwezigen. Aan het einde van de eerste dag wordt het meisje naar het huis van haar moeder geleid, waar zij een aantal dagen zal blijven. Ze wordt er verwend door haar moeder; ze wordt verzorgd door vriendinnen, ze wordt behandeld als een koningin. Dit is de periode die van Gennep de *marge* noemt. Zij is geen meisje meer, maar ook nog geen vrouw. Op de laatste dag van deze periode, die vijf of zes dagen duurt, wordt het meisje aangekleed met dure doeken, die haar borsten vrij laten, prachtige kralensnoeren rond haar middel, gouden sieraden in haar haar. Haar lichaam glanst van de olie en is beschilderd met symbolen. Zo maakt zij, vergezeld door haar vriendinnen een tocht door het dorp, om zich te laten bewonderen en te feliciteren: een meisje is volwassen geworden, zij is nu huwbaar. (Sarpong, 1977)

Feestelijke optocht door het dorp : Sefwi Ghana H.M. Leyten 1967

DAN meisjes beschrijven elkaars gezichten tijdens puberteit rituelen

Initiatie van jongens

Bij jongens ligt de situatie geheel anders: het moment van de biologische overgang van jongen naar man is moeilijker aan te geven. Veel culturen kennen geen puberteitsriten voor jongens, zelfs als het besnijden van jongens algemeen gangbaar is. In de culturen waar puberteitsriten voor jongens uitgebreid worden georganiseerd, vormt besnijdenis doorgaans het hoogtepunt. Deze rituelen vinden dan plaats in groepsverband, bijvoorbeeld in het zogenaamde besnijdeniskamp. Een dergelijk kamp wordt om de paar jaar, soms zelfs een maal in de zeven jaar georganiseerd, zoals bij de Bamana (in de oudere literatuur Bambara genaamd) in Mali. Dit betekent dat het leeftijdsverschil tussen de oudste en jongste initiandi ongeveer zeven jaar bedraagt. Omdat de jongens weken of maanden samen doorbrengen in dit kamp, groeit er een band tussen hen voor het leven. Deze band is van groot belang voor de gemeenschap om dat de jongens/mannen in groepsverband kunnen optreden, bijvoorbeeld om het dorp te verdedigen in tijd van oorlog, om gezamenlijke landbouwvelden te wieden of de toegangswegen naar het dorp te verzorgen.

De eerste fase van de initiatie rituelen (*rites de séparation*) scheidt de jongen definitief van zijn moeder en plaatst hem psychologisch en maatschappelijk binnen de groep van de vader en de andere mannen van de gemeenschap. Een man wordt (vanuit deze gedachtegang) tweemaal geboren: eenmaal als baby in de wereld van zijn moeder en de vrouwelijke samenleving, eenmaal bij zijn initiatie als man in de mannenwereld. Deze scheiding tussen de jongen en zijn moeder wordt benadrukt door zijn verblijf in het besnijdeniskamp. Bij de Dan worden de initiandi 's nachts van hun bed gehaald en 'ontvoerd' uit hun geboortehuis, de veilige omgeving sinds hun geboorte en (soms met geweld) naar het besnijdeniskamp gebracht, waar zij wekenlang zullen blijven, zolang de puberteitsrituelen duren. Voor het eerst slaapt hij niet meer in de beschutting van het huis van zijn moeder. Voor het eerst kookt zijn moeder niet meer voor hem. Hij verblijft in een kampement in het bos, in de wildernis, het domein van geesten en wilde dieren.

Bij de Dan van Ivoorkust verblijven de initiandi ongeveer zeven weken in het besnijdeniskamp. Een belangrijke rol in de organisatie van het kamp is gereserveerd voor het masker *De-angle*, ook wel *Mandorple* genoemd. Dit masker trekt samen met het masker *Ble* laat in de middag, als de vrouwen in het dorp bezig zijn met de bereiding van de avondmaaltijd, vanuit het kamp

naar het dorp om voedsel te verzamelen voor de initiandi. Deze maskers dansen of zingen niet en worden niet begeleid door muzikanten. Zij gaan de binnenplaatsen op waar de vrouwen staan te koken en vragen met humor en plagerijen om voedsel, dat door de vrouwen graag gegeven wordt, omdat zij weten dat het voor hun kinderen is. De antropoloog Hans Himmelheber heeft zeven weken lang iedere dag een dergelijk kamp bezocht en er een dagboek van bijgehouden. (Himmelheber. 1979)

Voor initiandus is dit de fase van 'séparation'. Hij mag geen heimwee tonen, hij mag niet huilen. Ook de typische puberteitsrituelen maken hem duidelijk dat hij niet langer kind is, maar op weg is man te worden. Geweld en pijn worden niet geschuwd: de besnijdenis zelf (zonder verdoving), (in sommige culturen) het uitslaan van de voortanden, het afscheren van zijn hoofdhaar, het brengen van dierlijke offers (soms het drinken van het bloed van het geofferde dier). Het kamp is niet ver van het dorp, maar buiten gehoorafstand van de dorpelingen. Het kamp is voor iedere besnijdenis op dezelfde plek, en het kamp zelf is steeds op dezelfde manier ingericht, met vaste plekken voor rituelen, zoals de besnijdenis, het brengen van offers, rituele dansen en zingen. Een van de activiteiten in het kamp is het aanleren van liederen, en het leren van spreekwoorden. Hoogtepunt van het verblijf in het kamp is de besnijdenis, die zowel een proef is van 'mannelijkheid' en moed (het verdragen van pijn zonder huilen) als een symbolische daad die een band schept tussen de 'bush', waar mensen hun wijsheid vinden en de maskers die vanaf nu een belangrijke rol spelen in het leven van de nieuwe volwassenen.

Bij de Fang van Gabon moeten de initiandi hun moed tonen door in een donkere tunnel te kruipen, vol mieren, fecaliën, en brandnetels, Ze moeten er bedorven voedsel eten gedurende een aantal perioden die met onderbrekingen tot een jaar kunnen duren.

Voor Maasai jongens is de besnijdenis een gebeurtenis waar zij naar uitkijken: zij willen niets liever dan zo snel mogelijk besneden worden om volwassen te zijn en om de rang van krijger te verwerven. Een krijger is slim, moedig, zelfbewust, wijs. Hij is sterk en ook teder. Hij moet leeuwen jagen om manen te verwerven die hij in zijn hoofdtooi kan dragen als bewijs van zijn moed. Hij moet zijn kudde beschermen tegen roofdieren, vee terughalen dat verdwaald is in de savanne of gestolen door veedieven. De band die zij met elkaar hebben gesmeed tijdens hun tijd in het besnijdeniskamp, is een band voor het leven. Zij delen alles, hun voedsel en hun meisjes. Zij koesteren hun krijgers cultuur: de avonturen die zij beleven als zij maandenlang met hun kuddes rondtrekken. Zij bezingen hun leven en hun amoureuze avonturen en brutale mannelijkheid in hun liederen en hun poëzie. (Saitoli. 1980, 124)

De Bamana van Mali hebben hun samenleving onderverdeeld in groepen, ook wel genootschappen genoemd. Iedere man is lid van een genootschap, maar kan in zijn leven van genootschap wisselen. Zo zijn de onbesneden jongens automatisch lid van het *Ntomo* genootschap. Bij dorpsfeesten dragen zij maskers die bij dit genootschap horen. Ook de nog niet besneden meisjes hebben hun genootschap: *Yanko*. De besnijdenis van jongens vindt ieder jaar plaats, doorgaans in de droge tijd als de kans op infecties het kleinst is. De echte initiatie vindt om de zeven jaar plaats. Dan komen alle jongens die de afgelopen zeven jaar besneden zijn bij elkaar in het initiatie kamp. Daar zijn zij lid van het *Koré* genootschap. In dit genootschap vindt de transformatie tot man plaats. Zij worden er symbolisch gedood om vervolgens de typisch mannelijke eigenschappen aan te leren, zoals het verdragen van pijn en

het verbijten van hun angst. Zij leren er hun mond te houden over de geheimen die zij te horen krijgen. Zij leren hoe medicinale kruiden te vinden, zij leren over hun seksualiteit, en hun maatschappelijke en religieuze verplichtingen, zoals respect voor ouderen in de samenleving en de voorouders. Wie niet slaagt voor deze zware proef, wordt uitgestoten: van hem wordt gezegd dat hij behoort tot de wereld van de vrouwen en de niet besnedenen. Deze schande zal hem de rest van zijn leven achtervolgen. In het kamp worden de initiandi voorbereid op hun functioneren in een van de volgende genootschappen: dat van de hyena (*surukuw*), dat van de leeuw (*jaraw*) of dat van de aap (*sulaw*). Zij leren de dansen die bij iedere groep horen, de gedragscodes waaraan zij zich voortaan te houden hebben en de geheimen van het genootschap. (Colleyn. 2001, 95)

De Bamana kennen nog andere maskergenootschappen, zoals *Komo*, *Nama* en *Tshiwara*. Deze behoren aan de oudere mannen en functioneren in het politieke machts spel tussen het dorps hoofd met zijn raad van ouderen en verschillende groepen burgers.

De Igbo van Nigeria kennen geen puberteitsriten voor jongens in groepsverband. Wanneer vroeger een familie besloot dat hun zoon oud genoeg was om een gezin te stichten en een huis te bouwen, werd hem dat meegedeeld. De jongen wist dan wat hem te doen stond. Hij zou op een avond, gekleed in een raffiarok (de dracht van de krijger) en gewapend met een machete, het dorp verlaten met de bedoeling om een man van een ander dorp te doden en met het afgehouden hoofd terug te keren in zijn dorp. Hij werd met gejuich ontvangen als een huwbare, volwassen man. De jonge vrouwen dongen naar zijn hand. Hij begon met het bouwen van zijn huis. Zodra de kamer voor het huisaltaar gereed was, liet hij een beeld maken van de prestatie die hij had geleverd. Dit beeld heette: *ikenga*, letterlijk de kracht van mijn rechterhand. Het beeld stelde een krijger in raffia rok voor, met een machete in zijn rechterhand en een afgehouden hoofd in zijn linker. Op het hoofd prijken twee indrukwekkende ramshoorns. Tegelijk zat de krijger op een zetel, het voorrecht van de 'gezeten burger': hij was nu immers een volwassen man met recht van spreken. Nadat het Engelse koloniale bewind deze praktijk had verboden, groeide er een variant op de oude praktijk: de persoonlijke prestatie van de individuele jongeman werd gevonden in het behalen van een schooldiploma en het verwerven van een baan bij dezelfde overheid. Vanaf die tijd werden machete en afgehouden hoofd vervangen door nieuwe symbolen als een paraplu (typisch Engels!) en de Britse tropenhelm.

De derde fase in de *rites de passage* rond de puberteit is het moment van de terugkeer in het dorp (*réintegration*). In sommige culturen worden de initiandi door een tunnel uit het besnijdeniskamp gedreven. De tunnel verwijst naar de vagina van hun moeders waar zij als borelingen uit naar buiten kwamen; de terugkeer in het dorp is een hergeboorte. De jongens zijn herboren als mannen en volwaardige leden van de samenleving. Zij kennen hun verantwoordelijkheden. Zij zijn klaar voor het 'volle' leven; zij mogen hun bruid kiezen, een gezin stichten. Voor de dorpsamenleving is het een dag van grote vreugde. De symbolische dood van de kinderen in het besnijdeniskamp is overwonnen. De samenleving is verrijkt met nieuwe volwassen mannen. De levenskracht van de samenleving wordt hiermee bevestigd en versterkt. Er wordt gedanst en gezongen.

Gebruikte literatuur:

- Beckwith, Carol en Angela Fisher: *African Ceremonies* (2delen). Harry N. Abrams, Inc. Publishers. New York. 1999
- Colleyn, Jean-Paul: *Bamana. The Art of Existence in Mali*. Museum for African Art. New York. 2001
- Gennep, Arnold van: *The Rites of Passage*. Routledge and Keagan Paul. London. 1960. (oorspronkelijke titel: *Rites de Passage*. 1908)
- Himmelheber, Hans: *Masken und Beschneidung*. Museum Rietberg, Zurich. 1979
- Leyten, H (1975) *The Cult of the Right Hand* in S.E. Nigeria. unpublished M. Litt. Thesis University of Oxford
- Leyten, H. (2015) *From Idol to Art- African 'objects- with-power': a challenge for missionaries, anthropologists and museum curators*. African Studies Centre- Leiden.
- Saitoli, Tepilit Ole and Carol Beckwith: *Maasai*. Harvill.1980
- Sarpong, Peter: *Girls' Nubility Rites in Ashanti*. Ghana Publishing Corporation. Accra. 1977
- Sieber, Roy and Roslyn Adele Walker: *African Art in the Cycle of Life*. National Museum of African Art. Washington, D.C. 1987